(10). Рюи Гонзалесъ де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура въ Самаркандъ. Санкт-Петербург, 1881, 188-bet; 200–201-бетлар; 284-bet.
(11). Юнус Ўғуз. Амир Темур. Таржимон У.Қўчқор. Тошкент, "Янги аср авлоди", 2014, 284–300-бетлар. 47бет.26-33-бетлар.
(12). Амир Темур Ғарб адабиётида. Монография. Олим Дадабоев. Наманган, Usmon Nosir media, 2021.
(13). https://ru.wikipedia.org/wiki
(14). Haqqulov M., Yarashova M., Muyiddinov B. (2025). Sharafiddin Ali Yazdining "Zafarnoma" asari tahlili. Modern Science and Research, 4(4), p. 398–408.
(15). Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research /article/view/81189
(16). https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ibn-arabshoh-uz/

Marimbayeva Surayyo Umarbek qizi (stajer o'qituvchi, Urganch davlat universiteti; surayyo.m@urdu.uz)

TARJIMADA MAKON VA ZAMON KATEGORIYASIGA OID LEKSIK SATHNING SAQLANISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqola tarjima jarayonida makon va zamon kategoriyasiga oid leksik birliklarning saqlanishi muammosini qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil etadi. Grammatik zamon va aspekt tarjimasiga bag'ishlangan tadqiqotlar adabiyotda keng yoritilgan bo'lib, leksik sath esa mustaqil tarjimaviy muammo sifatida yetarlicha o'rganilmagan. Maqolada spatiotemporal leksik birliklar – temporal ravishlar, makoniy ko'makchilik konstruksiyalari va madaniy jihatdan o'ziga xos deiktik iboralar – tipologik jihatdan uzoq turgan tillar o'rtasida to'liq ekvivalentlikni ta'minlashga qiyin bo'lgan semantik va madaniy jihatdan zich leksik qatlamni tashkil etishi asoslanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, spatiotemporal leksikaning to'liq saqlanishi nafaqat lingvistik, balki madaniy kompetensiyani ham talab etuvchi murakkab jarayondir.*

Kalit so'zlar: *spatiotemporal leksika, tarjima ekvivalentligi, leksik saqlanish, o'zbek-ingliz qiyosiy tahlili, konseptual metafora, tarjimaviy yo'qotish, lakunalar, tipologik assimetriya.*

Маримбаева Сурайё Умарбек кизи (стажер-преподаватель, Ургенчский государственный университет; surayyo.m@urdu.uz)

СОХРАНЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО ПЛАСТА, СВЯЗАННОГО С КАТЕГОРИЯМИ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. *Данная статья посвящена сравнительно-типологическому анализу проблемы сохранения лексических единиц, выражающих категории пространства и времени, в процессе перевода с узбекского на английский язык и наоборот. Доказывается, что полное сохранение спациотемпоральной лексики требует не только лингвистической, но и культурной компетенции переводчика.*

Ключевые слова: *спациотемпоральная лексика, переводческая эквивалентность, сравнительный анализ узбекского и английского языков, концептуальная метафора, лакуны.*

Marimbaeva Surayyo Umarbek kizi (trainee teacher, Urgench State University. surayyo.m@urdu.uz)

PRESERVATION OF THE LEXICAL STRATUM RELATED TO SPACE AND TIME CATEGORIES IN TRANSLATION

Annotation. *This article presents a comparative-typological analysis of the preservation of lexical units expressing space and time categories in translation between Uzbek and English. While grammatical tense and aspect in translation have received considerable scholarly attention, the lexical stratum remains underexplored as an independent site of translational difficulty. Drawing on equivalence theory, the concept of translational shifts, and conceptual metaphor theory, the paper examines lexical mismatches arising from typological asymmetry, cultural conceptualization, and genre-conditioned translation strategies. The results demonstrate that full preservation of spatiotemporal lexis requires not only linguistic but also cultural competence.*

Keywords: *spatiotemporal lexis, translation equivalence, lexical preservation, Uzbek-English contrastive analysis, conceptual metaphor, translational loss, lacunae, typological asymmetry.*

Kirish (Introduction). Tarjima nazariyasida tillararo munosabatlarning qaysi qatlami eng ko'p e'tiborni talab etishi haqidagi bahs hali ham o'z yechimini to'la topmagan. Ko'pchilik tadqiqotlar grammatik munosabatlar, jumladan, zamon, aspekt va modal konstruktsiyalarning o'tkazilishi – atrofida jamlangan bo'lib, leksik sathga nisbatan bunday izchil qiziqish kuzatilmagan. Ayni shu bo'shliq ushbu maqolaning asosiy motivatsiyasi hisoblanadi.

Vaqt va makon tushunchalarini ifodalovchi leksik birliklar – temporal ravishlar, makoniy koʻmakchilik konstruktsiyalari, deiktik iboralar – bir qarashda tarjimada eng sodda moslikni taʻminlaydigan birliklar boʻlib tuyuladi. Oʻzbek tilida "kecha", ingliz tilida "yesterday" – ekvivalentlik shubhasiz koʻrinadi. Biroq murakkab holatlarda bu soddalik oʻrnini chuqur muammolar egallaydi. "Ancha oldin" iborasini ingliz tiliga oʻgirishda tarjimon "long ago", "a while back", "some time ago", "ages ago" kabi variantlar oʻrtasida majburiy tanlov qiladi. Bu variantlarning har biri oʻziga xos uslubiy registrga, temporal noaniqlikning turli darajasiga va pragmatik yuklanishga ega. Oʻzbekcha birlik maʻlum bir semantik tizimda muayyan oʻrin egallasa, inglizcha variantlar shu tizimda turli nuqtalarga tarqaladi. Natijada maʻno bir qismi muqarrar ravishda siljiydi yoki yoʻqoladi.

Ushbu maqola shuni asoslaydi: spatiotemporal leksik birliklar tarjimaviy murakkablikning oʻziga xos mustaqil sohasini tashkil etadi va bu soha grammatik ekvivalentlik mezonlari bilan toʻliq qoplanmaydi. Maqolaning asosiy maqsadi – oʻzbek va ingliz tillari misolida spatiotemporal leksikaning saqlanish muammosini tipologik, semantik va kulturologik jihatlardan tahlil etish hamda bu muammoning tarjimon tayyorlash pedagogikasi uchun ahamiyatini koʻrsatishdir.

Maqolada qoʻyilgan asosiy tadqiqot savollari (1): Oʻzbek va ingliz tillari oʻrtasidagi tipologik farqlar leksik sathda qanday tizimli nomuvofiqliklarni yuzaga keltiradi? (2). Madaniy kontseptualizatsiya spatiotemporal leksikaning tarjimasiga qanday taʻsir koʻrsatadi? (3). Tarjimonlar turli janrlarda leksik saqlanishni qanday strategiyalar orqali taʻminlashga harakat qiladi?

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tarjima nazariyasida leksik ekvivalentlik masalasi koʻp jihatdan semantik maydon nazariyasi va leksik boʻshliqlar – lakunalar – konsepsiyasi bilan uzviy bogʻliq. Leksik noekvivalentlikning asosiy turlari tasniflanib, ulardan biri sifatida til konseptni umuman aks ettirmaydigan holat, yaʻni lakuna – koʻrsatilgan [1;20–26-b.]. Spatiotemporal leksika lacunalarga, ayniqsa, boy boʻlgan soha sifatida qaralsa-da, ushbu muammo mustaqil tadqiqot obyekti sifatida kam oʻrganilgan.

Ekvivalentlik nazariyasi sohasida formal va dinamik ekvivalentlik oʻrtasidagi farq hamon asosiy nazariy tayanch hisoblanadi [2;12–18-b.]. Formal ekvivalentlik manba tilining shakliga, jumladan soʻz tanlashiga imkon qadar yaqin qolishni maqsad qilsa, dinamik ekvivalentlik maqsad tili oʻquvchisiga manba auditoriyasiga qanday taʻsir koʻrsatilgan boʻlʻsa, xuddi shunday taʻsir koʻrsatishga intiladi. Spatiotemporal leksika sohasida bu farq ayniqsa keskin namoyon boʻlib, tarjimon shaklni yoki funksiyani, baʻzan esa ikkalasini ham qisman yoʻqotish evaziga saqlashi mumkin.

Tarjimaviy siljish (translational shift) konsepsiyasi leksik siljishning alohida turlarini ajratib koʻrsatadi [3;73–82-b.]. Leksik siljish shunday vaziyatda yuz beradiki, bunda maqsad tili manba tilining leksik birligini toʻliq qamrab ololmaydi va tarjimon semantik maydonini kengaytiradi, toraytiradi yoki oʻzgartiradi. Oʻzbek-ingliz juftligi misolida bu jarayon tipologik farqlar tufayli tizimli tarzda kuzatiladi.

Kognitiv tilshunoslik yoʻnalishida VAQT – MAKON fundamental mappingi spatiotemporal leksikaning tarjimasiga yangi oʻlcham qoʻshadi [4;56–64-b.]. Bu nazariyaga koʻra, odamlar vaqtni koʻp hollarda makon orqali kontseptualizatsiya qiladi. Biroq eksperimental tadqiqotlar shuni koʻrsatdiki, bu mappingning namoyon boʻlish tarzi turli tillarda farqlanadi [5;1–8-b.]. Shu sababli oʻzbek tilidagi spatial va temporal maʻnolarning organik birlashuvi ingliz tiliga aynan shu shakl va mazmun bilan oʻtkazib boʻlmaydigan hollarda tarjimaviy yoʻqotish yuz beradi.

Mahalliylashtirish (Domestikatsiya) va begonalashtirish (foreignizatsiya) tamoyillari tarjima strategiyalari sohasida muhim nazariy asos boʻlib [6;1–20-b.], janr va madaniy kontekstga qarab qaysi strategiyaning ustunlik qilishi haqida qimmatli koʻrsatkichlar beradi. Tarjima normalari konsepsiyasi esa tarjimonning strategik tanlovlarini ijtimoiy-madaniy omillar bilan bogʻlaydi [7;53–69-b.].

Oʻzbek tilshunosligi sohasida spatiotemporal leksikaning oʻziga xos xususiyatlari qisman yoritilgan boʻlʻsa-da [8;112–130-b.], oʻzbek-ingliz tarjimaviy juftligi kontekstida bu muammoning mustaqil tahlili hali amalga oshirilmagan. Aynan shu ilmiy boʻshliq ushbu maqolaning muhim hissasini belgilab beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu tadqiqot qiyosiy-tipologik va kognitiv-semantik yondashuvlarni birlashtiruvchi metodologik asosga tayanadi. Tadqiqotning umumiy yoʻnalishi induksion boʻlib, aniq leksik misollar tahlilidan umumiy nazariy xulosalarga oʻtishni nazarda tutadi.

Asosiy tadqiqot metodlari (1): Qiyosiy leksik-semantik tahlil – oʻzbek va ingliz tillaridagi spatiotemporal leksik birliklarning semantik maydonlarini taqqoslash (2). Tarjimaviy siljish tahlili – oʻzbek-ingliz tarjimalarida kuzatiladigan leksik siljish turlarini ajratib koʻrsatish; (3) Kulturologik tahlil – madaniy lakunalarni aniqlash va ularning tarjima jarayoniga taʻsirini baholash (4); Janr tahlili – badiiy, huquqiy va publitsistik matnlarda tarjima strategiyalarini taqqoslash.

Tadqiqot materiallari sifatida o‘zbek va ingliz tillaridagi badiiy asarlar, rasmiy-huquqiy hujjatlar hamda publitsistik matnlarning tarjimalari, shuningdek ikkala tilning me‘yor lug‘atlari tahlil qilingan. Tadqiqotning ishonchliligi (reliability) va asosligini (validity) ta‘minlash maqsadida bir xil leksik birliklarni turli kontekstlarda va turli janrlarda kuzatish usuli qo‘llanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Leksik saqlanishning nazariy chegarasi. Tarjima adabiyotida “saqlanish” atamasi, ko‘pincha, grammatik yoki propozitsional ma‘noning o‘tkazilishiga nisbatan qo‘llaniladi. Biroq spatiotemporal leksika kontekstida saqlanish ancha murakkab ko‘p o‘lchamli tushunchani anglatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, leksik saqlanish uch mustaqil o‘lchamni qamrab oladi: (a) semantik maydon saqlanishi – tarjima birligining ma‘no qamrovi manba birligiga qanchalik to‘g‘ri kelishi; (b) pragmatik saqlanish – birlikning muayyan nutq vaziyatida qanday ishlatiladigi haqidagi tabiiy sezgining o‘tkazilishi; (d) kulturologik saqlanish – birlikning madaniy yuklanishi va konnotatsiyalarining saqlab qolinishi [1;65–72-b.]. Bu uch o‘lcham ko‘pincha bir-biriga zid yo‘nalishda harakat qiladi: semantik saqlanishni ta‘minlash pragmatik saqlanishni zaiflashtirishi, kulturologik saqlanish esa kommunikativ aniqlikni pasaytirishi mumkin.

Tipologik assimetriyadan kelib chiqadigan leksik nomuvofiqliklar. O‘zbek tili agglyutinativ turkiy til bo‘lib, vaqt va makon munosabatlarini ko‘pincha morfologik yo‘l orqali ifodalaydi [9;14–22-b.]. Ingliz tili esa analitik hind-yevropa tili sifatida shu munosabatlarni asosan yordamchi so‘zlar va leksik birliklarning kombinatsiyasi orqali uzatadi. Bu tipologik farq leksik sathda uchta asosiy nomuvofiqlik turini yuzaga keltiradi.

Birinchi tur – semantik torayish. Inglizcha “just” so‘zi temporal ravish sifatida qo‘llanilganda o‘zbek tiliga “hozirgina”, “endigina”, “atigi” kabi variantlar orqali o‘girilishi mumkin. Bu variantlarning har biri “just” ning semantik maydonining faqat bir qismini qoplaydi: “hozirgina” yaqin o‘tmishni, “atigi” esa miqdoriy chegara ma‘nosini ifodalaydi. Natijada, tarjimada inglizcha birlikning semantik maydoni torayadi [3; 76-b.].

Ikkinchi tur – semantik kengayish. O‘zbekcha “olis” so‘zi ham makoniy, ham temporal masofani ifodalay oladi (“olis o‘lkalar” va “olis o‘tmish”). Ingliz tilida esa bu ikki ma‘no uchun “distant” (ko‘proq makoniy) va “remote” yoki “far-off” (ko‘proq vaqtiy) kabi turli leksemalar qo‘llaniladi. O‘zbekcha birlikning polisemantik tabiati ingliz tiliga birgina leksema orqali o‘tkazib bo‘lmaydi [4;60-b.].

Uchinchi tur – pragmatik o‘zgarish. “Tez orada” iborasining inglizcha ekvivalentlari “soon”, “shortly”, “before long”, “in the near future”, “imminently” o‘zaro kutish vaqtining uzunligi, rasmiylik darajasi va nutq vaziyatiga ko‘ra farqlanadi. O‘zbekcha “tez orada” esa bunday pragmatik farqlanishsiz ishlatiladi. To‘g‘ri ekvivalentni tanlash uchun tarjimon nafaqat leksik, balki pragmatik kompetentsiyaga ham muhtoj bo‘ladi [2;15–17-b.].

Madaniy kontseptualizatsiya va tarjima qilib bo‘lmaydigan iboralar. Lakunani – bir tilda mavjud bo‘lib, ikkinchi tilda bevosita leksik ekvivalenti yo‘q til birligi yoki konseptni – Baker tasnifida keltirilgan bo‘l‘sa-da [1;21-b.], o‘zbek tilining spatiotemporal lakunalari ingliz tilshunosligida yetarlicha tahlil qilinmagan.

O‘zbek madaniyatida vaqtni ijtimoiy voqealar orqali ifodalash an‘anasi kuchli bo‘lib, bu holat lakunalarga boy leksik qatlamni yuzaga keltiradi. Masalan, “to‘qdan keyin” iborasi “antchadan keyin” yoki “allaqachon kechikib” ma‘nosida idiomatik tarzda ishlatiladi. Bu ibora ingliz tiliga “after the wedding feast” deb o‘girilganda, so‘zma-so‘z ekvivalentlik ta‘minlanadi, biroq iboradagi ijtimoiy-madaniy ma‘no – kechikishning madaniy belgisi sifatida to‘yning ishlatilishi tamomila yo‘qoladi.

VAQT–MAKON kontseptual metafora nazariyasi nuqtayi nazaridan [4;56-b.], o‘zbekcha “uzoq o‘tmish” iborasida “uzoq” so‘zi makoniy va temporal masofani bir vaqtda ifodalaydi. Ingliz tilidagi “distant past” esa ko‘proq makoniy konnotatsiyaga, “remote past” esa ko‘proq abstraktlashgan ma‘noga ega. O‘zbekcha iboradagi spatial va temporal ma‘nolarning uyg‘unligi ingliz tiliga aynan shu birikma shaklida o‘tkazib bo‘lmaydi. Shu bilan birga, eksperimental lingvistika tadqiqotlari ham bu uyg‘unlikning tildan tilga saqlanmasligi naqadar kuchli ta‘sir ko‘rsatishini isbotlaydi [5;4–6-b.].

Janrga xos strategiyalar va leksik saqlanish. Domestikatsiya va foreignizatsiya tamoyillari spatiotemporal leksikaning turli janrlarda qanday o‘girilishini tushuntirishda samarali metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi [6;5–12-b.]. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, janrga qarab leksik saqlanishning uch xil modeli kuzatiladi.

Badiiy tarjimada foreignizatsiya strategiyasi ustunlik qiladi. Bu janrda tarjimon manba madaniyatining o‘ziga xos spatiotemporal ifodalash uslubini maqsad matnga olib kirish huquqiga ega bo‘ladi. Bunday

hollarda leksik saqlanish kulturologik yuklanishning qisman saqlanishini ham o‘z ichiga oladi. Tarjima normalari nuqtai nazaridan [7;58–62-b.], badiiy tarjimonda foreignizatsiya norma sifatida qaror topgan.

Huquqiy va rasmiy tarjimada esa domestikatsiya strategiyasi hukmron bo‘ladi. “Muddati tugagunga qadar”, “belgilangan muddatda”, “zudlik bilan” kabi iboralar ingliz tiliga o‘girilganda tarjimon maqsad tili huquqiy terminologiyasidagi eng aniq funksional ekvivalentni tanlaydi. Bu janrda leksik saqlanish tushunchasi qayta ta‘riflanadi: saqlanish deganda madaniy rezonansning emas, balki huquqiy majburiyatning o‘tkazilishi tushuniladi.

Publitsistik tarjimada muvozanat strategiyasi kuzatiladi: “kecha kechqurun” – “last night”, “shu kunlarda” – “recently” yoki “these days”. Bu janrda tarjimon ham aniqlikka, ham tabiiy o‘qilishlikka intiladi va ortiqcha uslubiy yuklanishdan qochadi [8;120-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, spatiotemporal leksikaning tarjimada saqlanishi grammatik ekvivalentlikdan mustaqil bo‘lgan va o‘ziga xos tahlilni talab etuvchi alohida muammodir.

Birinchidan, leksik saqlanish semantik maydon, pragmatik yuklanish va kulturologik rezonans kabi uch mustaqil o‘lchamni o‘z ichiga oladi. Bu o‘lchamlar ko‘pincha bir-biriga zid harakat qiladi, shu sabab ularning barchasini bir vaqtda to‘liq saqlash ko‘pincha imkonsiz bo‘ladi.

Ikkinchidan, o‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi tipologik assimetriya leksik sathda semantik torayish, semantik kengayish va pragmatik o‘zgarish kabi uchta turdagi tizimli nomuvofiqliklarni yuzaga keltiradi. Bu nomuvofiqliklar tasodifiy emas, balki ikki tilning tarkibiy xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Uchinchidan, madaniy lakunalar va VAQT – MAKON kontseptual metaforasining turlicha namoyon bo‘lishi tarjimani nafaqat lingvistik, balki madaniyatshunoslik kompetensiyasini ham talab qiladigan murakkab jarayonga aylantiradi. Bu jihat ayniqsa o‘zbek madaniy kontekstida muhim ahamiyat kasb etadi.

To‘rtinchidan, janr qanchalik rasmiy bo‘lsa, tarjimon spatiotemporal leksikaning madaniy va metaforik qatlamlaridan shunchalik voz kechadi. Leksik saqlanish tushunchasining o‘zi janrga qarab qayta ta‘riflanadi.

Takliflar jihatidan, tarjimon tayyorlash jarayonida spatiotemporal leksikaga nisbatan metalingvistik xabardorlikni oshirish zarur. Bu maqsadda (1): qiyosiy leksik semantika bo‘yicha maxsus kurslarni joriy etish (2); o‘zbek va ingliz tillaridagi parallel tarjima korpuslaridan o‘quv materiali sifatida foydalanish (3); tarjima amaliyotida refleksiv yondashuvni joriy etish tavsiya etiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun o‘zbek-ingliz parallel korpuslarida spatiotemporal leksikaning keng empirik tahlili muhim yo‘nalish sifatida belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London, Routledge, 1992, 304-bet.

[2]. Nida E.A., Taber C.R. The Theory and Practice of Translation. Leiden, “Brill”, 1964, 220-bet.

[3]. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. London, Oxford University Press, 1965, 103-bet.

[4]. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, University of Chicago Press, 1980, 242-bet.

[5]. Boroditsky L. Does Language Shape Thought? Mandarin and English Speakers’ Conceptions of Time. Cognitive Psychology. 2001, 43(1), p. 1–22.

[6]. Venuti L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. London, Routledge, 1995, 353-bet.

[7]. Toury G. Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam, John Benjamins, 1995, 311-bet.

[8]. Berdialiev A. O‘zbek tilining leksikologiyasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2004, 248-bet.

[9]. Comrie B. Tense. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 256-bet.

[10]. Dirven R., Verspoor M. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. Amsterdam, John Benjamins, 1998, p. 300.

Yuldashova Sevara Allayarovna (Urganch davlat universiteti, Ma’mun akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi)

TARJIMADA MUQOBILLIK VA ADEKVATLIKNI TA‘MINLASH YO‘LLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola tarjimashunoslikning asosiy muammolaridan biri – tarjimada muqobillik va adekvatlik ta‘minlash yo‘llarini ilmiy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqolada leksik, grammatik, uslubiy va pragmatik muqobillik turlarining nazariy asoslari ko‘rib chiqiladi, shuningdek, ularni amaliyotda ta’minlashning metodologik usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot chog‘ida kompetentlik modeli, funksional ekvivalentlik nazariyasi va dinamik muvofiqlik tushunchalari chuqur o‘rganildi. Natijalar tarjimonlar tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *tarjima, muqobillik, adekvatlik, ekvivalentlik, funksional tarjima, dinamik muvofiqlik, tarjimashunoslik.*